

Η διάτρητη ισότητα και οι μεταμορφώσεις της ανισότητας των φύλων*

της Μαρίας Ηλιού**

Στα εισαγωγικά της εισήγησής μου αισθάνομαι την ανάγκη να ξεκινήσω από το εννοιολογικό πλαίσιο που μας προσφέρει ο τίτλος του Συνεδρίου: **Εκπαίδευση και ισότητα ευκαιριών**. Δεν αναφέρεται στα φύλα ο τίτλος της εκδήλωσής μας. Αλλά μπορούμε να συμπεράνουμε πως είτε τα ενδιαφέροντα των οργανωτών και οι κατευθύνσεις που δόθηκαν και εκφράστηκαν στο θεματολόγιο έστρεψαν το θέμα προς το πρόβλημα της ισότητας/ανισότητας των φύλων, είτε η διαδρομή ενός προβληματισμού για τα θέματα της ισότητας των φύλων κατέληξε να τα θέσει στο ευρύτερο πλαίσιο της ισότητας ευκαιριών, με άμεση αναφορά στην εκπαίδευση.

1. Εκπαίδευση και ισότητα ευκαιριών

Οι φαινομενικά απλές αυτές έννοιες αποκαλύπτουν, όταν θελήσει κανείς να τις πλησιάσει, όλο και νέες προεκτάσεις, σαν το ορεινό τοπίο που εμφανίζεται στα μάτια του οδοιπόρου τη μια βουνοκορφή μετά την άλλη.

Εκπαίδευση είναι, σύμφωνα με τους απλούστερους ορισμούς, η θεσμοποιημένη μορφή της παιδείας, το εκπαιδευτικό σύστημα. Πριν μερικές δεκαετίες, ένας τέτοιος ορισμός θα μας ικανοποιούσε πλήρως. Σήμερα όμως διαπιστώνουμε ότι τα εκπαιδευτικά συστήματα πολιορκούνται και εμβολίζονται από άλλα συστήματα, ότι συστέλλονται και διαστέλλονται κατά περίπτωση μέσα στις κοινωνίες, ότι τα όριά τους δε διαγράφονται πια καθαρά, ότι οι κοινωνικές λειτουργίες που επιτελούσαν έχουν αλλάξει.

Όλο και πιο πολλές από τις γνώσεις που προσλαμβάνουν τα παιδιά και οι νέοι τις αποκτούν έξω από τις τάξεις και τα αμφιθέατρα (από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, βέβαια, αλλά και από τις άμεσες εμπειρίες τους μέσα σε έναν κόσμο που αλλάζει με πολύ γρηγορότερους ρυθμούς από την εκπαίδευση), η κοινωνικοποίησή τους επιτελείται όλο και περισσότερο σε έξω από το σχολείο και την οικογένεια χώρους (στις παρέες, στα γήπεδα, στα κέντρα διασκέδασης), η προετοιμασία για τη μελλοντική τους επαγγελματική ζωή αναβάλλεται ή με-

τακομίζει από τα παραδοσιακά εκπαιδευτικά συστήματα. Και πολλαπλασιάζονται, έξω από τα σχολεία και τα πανεπιστήμια, οι μορφές επαγγελματικής κατάρτισης, ταχύρρυθμης ή μη, τα συστήματα επιμόρφωσης, τα προγράμματα επαγγελματικού αναπροσανατολισμού, η προσφορά συνεχιζόμενης σε όλη τη ζωή εκπαίδευσης.

Όσο για την έννοια των εκπαιδευτικών ευκαιριών, ήταν πάντα μια έννοια θολή, που, για να προσδιοριστεί, χρειάζεται να αποκρυπτογραφούνται, κάθε φορά, οι στόχοι στους οποίους παραπέμπει η αναφορά της.

Πρόκειται για τις ευκαιρίες πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα, γενικά, ή στην υψηλότερη βαθμίδα, του και την απόκτηση του αντίστοιχου πτυχίου; Στόχος είναι η πρόσβαση σε εκπαιδευτικά αγαθά, η επαγγελματική κατάρτιση ειδικότερα ή μήπως η επαγγελματική αποκατάσταση ή, ακόμα, η απόκτηση εισιτηρίου κοινωνικής ανόδου ή τέλος η ένταξη στην κοινωνική ομάδα των διαχειριστών της εξουσίας;

Το ότι η προσφορά του εκπαιδευτικού συστήματος είναι πολυδιάστατη δεν δίνει την απάντηση, γιατί είναι δυνατό, σε ένα διάλογο για τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες, οι συνομιλητές να ιεραρχούν διαφορετικά τις συνισταμένες αυτής της προσφοράς. Έτσι, οι κυβερνήσεις ή η διοίκηση μπορεί να υποστηρίζουν ότι προσφέρουν ισότητα ευκαιριών μέσα από την ομοιογένεια της παρεχόμενης εκπαί-

δευσης και του συστήματος των εξετάσεων, ενώ είναι πια κοινός τόπος ότι, αν και η πρόσβαση στην εκπαίδευση παραμένει με αυτό τον τρόπο αντοιχτή για όλους, ένα τέτοιο σύστημα πριμοδοτεί τους ήδη κοινωνικά ευνοημένους.

Είναι επίσης φανερό ότι από την πλευρά των χρηστών η επαγγελματική αποκατάσταση επιζητείται ανεξάρτητα από την επαγγελματική κατάρτιση και ότι οι φιλοδοξίες της κοινωνικής ανόδου επικαλύπτουν συχνά το στόχο της επαγγελματικής αποκατάστασης. Σήμερα, το άγχος της ανεργίας ενοφθαλμίζει στις «εκπαιδευτικές ευκαιρίες» και την αναμονή της μαγικής προστασίας από την απειλή αυτή.

Η δυσκολία του προσδιορισμού της έννοιας «εκπαιδευτικές ευκαιρίες» έγκειται κυρίως στο ότι η εκπαίδευση αποτελεί συγχρόνως και κατανάλωση εκπαιδευτικών υπηρεσιών και επένδυση, τόσο στο ατομικό, όσο και στο κρατικό επίπεδο. Και στο ότι, εάν η εκπαίδευση, ως καταναλωτικό/πολιτισμικό αγαθό, είναι δικαίωμα όλων, η εξασφάλιση ή η διεκδίκηση του δικαιώματος στην εκπαίδευση δεν συνεπάγεται και εξασφάλιση της απόδοσης οιασδήποτε επενδυτικής δαπάνης, και μάλιστα όταν έχουν δημιουργηθεί ισχυρές μη ρεαλιστικές προσδοκίες.

Είχα επισημάνει παλιότερα¹, στις αρχές ήδη της προηγούμενης δεκαετίας, τις αντιθετικές ιδεολογικές χρήσεις της έννοιας «ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών» στον τόπο μας. Είχα

διατυπώσει την άποψη ότι η έννοια αυτή χρησιμοποιείται συγχρόνως και μέσα από απλοϊκές επιβιώσεις μιας ρομαντικής αντίληψης για το ρόλο του σχολείου και ως μέσο πολεμικής στα πλαίσια μιας επιθετικής, αλλά α-προσδιόριστης κοινωνικά διεκδίκησης απέναντι στο κράτος.

Την «ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών» επικαλείται η διοίκηση για να επιβάλει όλο και ισχυρότερο συγκεντρωτισμό, όλο και μεγαλύτερη ομοιομορφία, όλο και περισσότερα στοιχεία επανάληψης —συνεπώς οπισθοδρόμησης— στην ελληνική εκπαίδευση. Όλο και περισσότερο συγκεντρωτισμό, ομοιομορφία και επανάληψη ζητούν συνήθως οι διεκδικούντες «ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών».

Έτσι, η «ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών» παρουσιάζεται από τη δεξιά ως ηθική αρχή που δικαιώνει την εκπαιδευτική πολιτική της και από την πλευρά των κοινωνικών ομάδων και φορέων που την επικαλούνται, ως αίτημα που προσδίδει εγκυρότητα και το χρίσμα της προοδευτικότητας σε αυτή την ίδια πολιτική της δεξιάς.

Τελικά, η έννοια αυτή θα ενταχθεί στο οπλοστάσιο της κάθε απόχρωσης πολιτικής ρητορικής. Και όχι μόνο στην Ελλάδα.

Σε ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο που μεταφράστηκε και εκδόθηκε ελληνικά πριν ενάμισυ χρόνο² (Bernard Charlot, Το σχολείο αλλάζει. Κρίση του Σχολείου και κοινωνικοί μετασχηματισμοί) αναφέρεται ότι οι κυρίαρχες τάξεις στη Γαλλία θα ισχυρισθούν ότι έχουν εξασφαλίσει ή ότι έχουν προωθήσει σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες την ισότητα των ευκαιριών, ενώ «αυτή την ισότητα ευκαιριών θα τη διεκδικήσουν επίσης οι προοδευτικές κοινωνικές ομάδες, οι οποίες δεν θα αντιληφθούν ότι η έκφραση είναι παγίδα και φενάκη».

Αλλά πίσω από τη ρητορική και ανεξάρτητα από αυτή εκδιπλώνεται το πολύπλοκο παιχνίδι της κοινωνικής δυναμικής. Το εκπαιδευτικό σύστημα, στόχος και μαζί χώρος κοινωνικών αγώνων, εκφράζει κάποιο, προσωρινό πάντα, συσχετισμό δυνάμεων και μετατρέπεται σε εκπαιδευτικές πραγματικότητες τα αποτελέσματα της στρατηγικής που επιλέγουν για τη χρησιμοποίησή του οι διάφορες κοινωνικές ομάδες.

Γι' αυτό χρειάζεται μελέτη των συγκεκριμένων κάθε φορά καταστάσεων, ώστε να μη διαστρέφεται σε πλα-

σματική προσφορά ή διεκδίκηση, η «ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών».

Και αυτό ισχύει, βέβαια, και για ό,τι αφορά την κοινωνική κατηγορία των γυναικών.

Και μία διευκρίνιση. Η αναφορά στις δύο μεγάλες κοινωνικές κατηγορίες που προσδιορίζονται από το φύλο, δεν παραγνωρίζει και δεν αντιστρατεύεται τις άλλες κοινωνικές διαστρωματώσεις που περιλαμβάνουν άνδρες και γυναίκες. Το κοινωνικό φύλο τέμνει όλες τις κοινωνικές ομάδες, προσθέτοντας ή αφαιρώντας στην εκμετάλλευση ή στα προνόμια, στην ισχύ ή στην αδυναμία των μελών τους. Έτσι, η αγρότισσα, η εργάτρια, η γυναίκα πανεπιστημιακός, η δικηγόρινα, η επιχειρηματίας αλλά και η άεργη αστή και η πλούσια κληρονόμος, στους διαφορετικούς τους κόσμους η κάθε μία και κατά περίπτωση, θα συναντήσουν πρόσθετες, σε σχέση με τους συντρόφους τους, δυσκολίες ή λιγότερες «ευκαιρίες» προσωπικής έκφρασης και κοινωνικής αποδοχής τους, χωρίς αυτό να οφείλεται, βέβαια, στις βιολογικές τους διαφορές από τους άνδρες.

Η ιδιομορφία της κοινωνικής κατηγορίας που αποτελούν οι γυναίκες επικυρώνεται, εκτός των άλλων, και από τον τρόπο με τον οποίο καταγράφονται ως προς τη κοινωνικο-οικονομική ή κοινωνικο-επαγγελματική ομάδα στην οποία ανήκουν³. Άλλοτε, αυτή η ομάδα προσδιορίζεται με βάση την κατηγορία του πατέρα, άλλοτε με βάση την κατηγορία του συζύγου (όταν οι ίδιες οι γυναίκες δεν έχουν κάποιο επάγγελμα), άλλοτε με βάση τη δική τους επαγγελματική δραστηριότητα (όταν έχουν κάποια αμειβόμενη απασχόληση). Έτσι οι γυναίκες εμφανίζονται ως πρόσωπα με προβληματική ταυτότητα, ως κοινωνικά νομάδες.

Οι ενδείξεις γι' αυτή την ομοιότητα της θέσης των ατόμων γένους θηλυκού, ανεξάρτητα από τις άλλες κοινωνικές τους εντάξεις, είναι πολλές για να τις διακρίνει κανείς, αρκεί να μην τις αποκρύπτει.

2. Γυναίκες και ισότητα

Μιλάμε για την ισότητα των ευκαιριών ή για την ισότητα των φύλων; Μιλάμε για την ισότητα.

Η ισότητα δεν είναι κάτι το χειροπιαστό. Δεν εξασφαλίζεται η ισότητα. Είναι ένα κοινωνικό αίτημα, ένα κοινωνικό όραμα που στηρίζει και τρο-

φοδοτεί κοινωνικούς αγώνες και ορισμένες προνομιακές ιστορικές στιγμές, ενσαρκώνεται σε μια συγκεκριμένη πολιτική βούληση για κοινωνικές αλλαγές.

Την ισότητα των φύλων μπορούμε να την ανιχνεύσουμε σε πολλά επίπεδα:

Στο επίπεδο της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας ανδρών και γυναικών στο επίπεδο της θεσμικής κατοχύρωσης των δικαιωμάτων του ανθρώπου, και ιδιαίτερα των δικαιωμάτων της γυναίκας ως ανθρώπου στο ιδεολογικό επίπεδο της εξέλιξης των νοοτροπιών.

Το αίτημα της ισότητας ανδρών και γυναικών εξελίσσεται με διαφορετικό ρυθμό στα τρία αυτά επίπεδα. Υπάρχει μία καθυστέρηση των θεσμών, σε σχέση με την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη, και μία ακόμα μεγαλύτερη καθυστέρηση στις συλλογικές νοοτροπίες που διαμορφώνουν συγκεκριμένες στάσεις στην κοινωνία μας καθώς και σε άλλες κοινωνίες.

Το αίτημα δηλαδή της επιθυμητής ισότητας των φύλων παραπέμπει στην ανίχνευση της υπαρκτής ανισότητας μεταξύ τους, που διαπιστώνεται σε διάφορους χώρους: στο χώρο της εκπαίδευσης, στο χώρο της εργασίας και της απασχόλησης, στο χώρο της οικογένειας και της καθημερινής ζωής. Είναι γνωστό ότι τόσο στην εκπαίδευση, όσο και στην απασχόληση τα αγόρια και οι άντρες έχουν εξασφαλισμένη προτεραιότητα και προμοδότητα. Στο χώρο της οικογένειας, από την άλλη πλευρά, συλλέγουν τα κέρδη (και χωρίς ζημίες) της επιβίωσης, στις συλλογικές νοοτροπίες, αρχαϊκών προτύπων για τη διαφοροποίηση των ρόλων ανάλογα με το φύλο.

Ας επιχειρήσουμε μια σύντομη διάδρομη σε αυτούς τους χώρους.

Η απλή ανάλυση των αριθμών για την εκπαίδευση των γυναικών έφερε στο φως ορισμένα χαρακτηριστικά της σχολικής τους φοίτησης: πιο περιορισμένη συμμετοχή στην εκπαίδευση από τα αγόρια, φοίτηση συχνά διαταραγμένη, ασύμφορη για τις ίδιες, κατανομή ανάμεσα στους διάφορους τύπους εκπαίδευσης, περιορισμένη αξιοποίηση των σπουδών τους στο χώρο της απασχόλησης. Αλλά οι καταβολές αυτών των χαρακτηριστικών πρέπει να αναζητηθούν έξω από τα σχολικά συστήματα.

Έτσι, όσο η εκπαίδευση μιας συγκεκριμένης βαθμίδας δεν έχει γενικευθεί σε όλο τον πληθυσμό των α-

ντίστοιχων ηλικιών, τα κορίτσια εγγράφονται σε αυτή σε μικρότερο ποσοστό από τα αγόρια. Η ισότητα δηλαδή αναδεικνύεται και επιδεικνύεται, όταν έχει επιτευχθεί η γενίκευση (της πρόσβασης, ενός μέτρου...). Αλλά αυτό δεν είναι ισότητα. Η ύπαρξη ισότητας των φύλων θα μπορούσε να βεβαιωθεί, εάν είχε υπάρξει (και μοιάζει ως σχήμα λόγου αυτή η υποθετική πρόταση) η αντίστροφη πορεία: η κατάκτηση της γενίκευσης από έναν ισόρροπο μεικτό πληθυσμό.

Η κατανομή των κοριτσιών στους διάφορους τύπους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αποκαλύπτει άνισες καταστάσεις που κρύβονται καλά μέσα στους συνολικούς αριθμούς. Τα κορίτσια αντιπροσωπεύονται λίγο-πολύ καλά στη γενική εκπαίδευση, ενώ μειοψηφούν συνηθέστατα στην τεχνική και στην επαγγελματική εκπαίδευση, εκτός από τις σχολές εκείνες που οδηγούν στην «παροχή υπηρεσιών». Φαίνεται τόσο φυσικό το να «παρέχουν υπηρεσίες» οι γυναίκες...

Είναι ολοφάνερο πως αυτός ο προσανατολισμός είναι επηρεασμένος από τη νοοτροπία που «αποδίδει συγκεκριμένο φύλο» στις διάφορες σχολές και στα αντίστοιχα επαγγέλματα. Η ετικέτα του «γυναίκευ» ή «ανδρικού» επαγγέλματος διαγράφεται πίσω από επιλογές που μοιάζουν να είναι ελεύθερες στο μέτρο που δεν υπαγορεύονται από συγκεκριμένους κανονισμούς. Ο έμμεσος προσδιορισμός αυτών των επιλογών δεν γίνεται αντιληπτός, παρά μόνο απ' όσους είναι κίολας υποψιασμένοι για το συνολικό πρόβλημα.

Όσο για την ανώτατη εκπαίδευση, οι γυναίκες παραμένουν μειοψηφία στις σχολές που προσφέρουν τις καλύτερες επαγγελματικές προοπτικές.

Έτσι, τόσο η ατομική όσο και η συλλογική επένδυση που γίνεται στην εκπαίδευση, στην περίπτωση των γυναικών έχει χαμηλή αποδοτικότητα ή άκομα εκτρέπεται έντεχνα από τον προορισμό της, στο μέτρο που, πολύ συχνά, χρησιμεύει μόνο για να δώσει «πρόσθετη αξία» στις αρετές της νοικοκυράς και της μητέρας, που απαιτούνται από μία γυναίκα. Και αυτό, γιατί η εκπαίδευση των γυναικών είναι ένας χώρος όπου ξεσπάει μία πελώρια αντίφαση: η αντίφαση ανάμεσα στη διακήρυξη στόχων που προϋποθέτουν την ισότητα, και πρακτικές που προκύπτουν από τους διαφοροποιημένους και έμμεσα ιεραρχημένους ρόλους ανδρών και γυναικών.

Παρ' όλα αυτά, οι ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων, η άνιση πρόσβαση στις «ευκαιρίες» και η άνιση αξιοποίηση των οιωνδήποτε «ευκαιριών» επισημαίνονται πολύ περισσότερο έξω από το εκπαιδευτικό σύστημα, παρά μέσα σε αυτό. Πριν και μετά την εκπαίδευση. Στην απασχόληση και στην οικογένεια.

Όσον αφορά την εργασία των γυναικών, πέρα από την άνιση πρόσβαση στην απασχόληση (και φαίνεται ότι το ποσοστό των γυναικών στην απασχόληση είναι στην Ελλάδα όχι μόνο από τα πιο χαμηλά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά ίσως και αυτό που αυξάνεται με τον αργότερο ρυθμό⁴), πέρα ακόμα και από την «αόρατη» εργασία των γυναικών στο σπίτι, που είναι περισσότερο σημαντική, όταν η συμμετοχή στην απασχόληση είναι περιορισμένη, πέρα από την ανεργία που χτυπάει τις γυναίκες, ιδιαίτερα όταν είναι ανείδικευτες ή παγιδευμένες σε κλάδους φθινόντων επαγγελμάτων, στον κυρίως χώρο της απασχόλησης διαπιστώνεται μη ισόρροπη κατανομή κατά φύλο, τόσο στους κλάδους απασχόλησης (όπου η διχοτόμηση σε «ανδρικά» και «γυναίκεα» επαγγέλματα ακολουθεί κανονικότητες που δεν έχουν σχέση με τους νόμους), όσο και στη θέση στο επάγγελμα (και έχουμε συντριπτική πλειοψηφία γυναικών στα «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα πρόσωπα», που αποτελούν στη χώρα μας αξιοσημείωτο ποσοστό του ενεργού πληθυσμού), ανισότητες στις αμοιβές, δυσμενείς διακρίσεις στις συνθήκες εργασίας και, συνεπώς, δυσμενέστερες συνθήκες ανταγωνισμού και επαγγελματικής εξέλιξης.

Κοινός τόπος πια, το ότι ανισότητες και δυσμενείς διακρίσεις εις βάρος των γυναικών στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό σε αρχαϊκές συλλογικές νοοτροπίες, που αναπαράγουν στερεότυπες αντιλήψεις για τη διαφοροποίηση των ρόλων ανάλογα με το φύλο, αρχίζοντας από την οικογένεια, και σε αντίφαση με τις κοινωνικο-οικονομικές και τις επιστημονικές-τεχνολογικές εξελίξεις.

3. Η διάτρητη ισότητα

Αλλά το ζήτημα της ισότητας των φύλων που τέθηκε με ενάργεια (αλλά και με σύγχυση), με επιμονή (που δε μπορούσε πάντα να καλύψει τις γειτονικές εστίες ολιγωρίας), με μαχητικότητα σε ορισμένες περιπτώσεις ή ρουτινιάρικα και ολιγόπιστα σε άλλες,

με γνώση και μελέτη (αλλά και με ισχυρές δόσεις άγνοιας των πραγματικών στοιχείων και των πολλών παραμέτρων του θέματος), πάντως όμως με αναμφισβήτητη, αν και περιορισμένη, αποτελεσματικότητα αυτό το τελευταίο τέταρτο του αιώνα μας, μοιάζει να έχει μπει στην τροχιά που οδηγεί στο ξεπέραςμα των αντιφάσεων που το χαρακτηρίζουν.

Παρ' όλα αυτά, η ισότητα των φύλων που εγγυώνται τα κανονιστικά κείμενα στην Ελλάδα, στην Ευρώπη και διεθνώς, επαγγελλόμενα τον εκσυγχρονισμό των θεσμών, εξακολουθεί να παραμένει διάτρητη:

α) Γιατί υπάρχουν κενά στην νομοθεσία:

— όσον αφορά την πρόνοια για τα αδύναμα μέλη της κοινωνίας: τα παιδιά, τους ηλικιωμένους, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, τους αρρώστους,

— όσον αφορά τη βία μέσα στην οικογένεια,

— όσον αφορά πολλές πλευρές του οικογενειακού και του εργασιακού δικαίου — και εδώ παραπέμπω στο εμπεριστατωμένο «Τριετές Πρόγραμμα για την πραγματοποίηση της Ισότητας» που εκπόνησε το Συμβούλιο Ισότητας των Φύλων, υπό την προεδρία της Κυρίας Αλικής Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου⁵.

β) Γιατί υπάρχουν κενά στην πληροφόρηση και στη διάδοση της πληροφορίας:

— ως προς το θεσμικό πλαίσιο, τις εξελίξεις και τις εφαρμογές του,

— ως προς τις διαστάσεις και τις επιπτώσεις των στερεότυπων αντιλήψεων για τα δύο φύλα.

γ) Γιατί εξακολουθεί να είναι περιορισμένη η συνδικαλιστική κάλυψη των θεμάτων που αφορούν τις γυναίκες.

δ) Γιατί υπάρχουν διαλείψεις στην εγρήγορση των ίδιων των γυναικών και όσων θεωρούν ότι το ζήτημα της ισότητας των φύλων τους αφορά.

ε) Γιατί, τέλος, οι νοοτροπίες που υποθάλλουν την ανισότητα εξελίσσονται με τους δικούς τους αργόσυρτους ρυθμούς στον άυλο χώρο της ιδεολογίας και εκφράζονται, πολύ συγκεκριμένα, στο επίπεδο των κοινωνικών πρακτικών που διαφεύγει (ευτυχώς!) από το θεσμικό επικαθορισμό. Η αναγκαία κοινωνική δράση πρέπει να συνοδεύεται και από αρκετή υπομονή. Δεν ισχύει, στην περίπτωση αυτή, το «εδώ και τώρα».

Ανισότητες και δυσμενείς διακρίσεις εις βάρος των γυναικών παραμένουν, συγκαλύπτονται, μετατοπιζο-

νται, διολισθαίνουν, μεταμορφώνονται. Μερικά παραδείγματα, όσον αφορά τις ανισότητες που: α) Παραμένουν: η συσσώρευση των υποχρεώσεων στους ώμους των γυναικών· οι προκαθορισμένοι ρόλοι τους στην οικογένεια (πρόσφατα, μία ευαισθητή στα θέματα αυτά δημοσιογράφος, σε εύστοχο κείμενό της, υπογράμμισε ότι όταν αποκαλύφθηκε, τελευταία, η τοξικότητα δύο φαρμάκων, οι άντρες πανικοβλήθηκαν από την αποκάλυψη ως καταναλωτές, ενώ οι γυναίκες ως μητέρες που έδωσαν στα παιδιά τους τα φάρμακα που χαρακτηρίστηκαν ως επικίνδυνα· κι ότι «όλοι οι γιατροί (άνδρες και γυναίκες) που μίλησαν στα μέσα μαζικής ενημέρωσης για το θέμα (...) τόνισαν ότι οι μητέρες δεν πρέπει να «δίνουν» φάρμακα αβασάνιστα. Κι ας έχουν τα παιδιά δύο γονείς. Κι ακόμα περισσότερο, ας μην είναι οι μητέρες, αλλά οι γιατροί εκείνοι που δίνουν τα φάρμακα και το σύστημα υγείας γενικότερα εκείνο που ορίζει και καλλιεργεί την πολυφαρμακία», καταλήγει η δημοσιογράφος⁶.

Όσο οι συλλογικές νοοτροπίες θα συντηρούν αυτό τον παραδοσιακό καταμερισμό των ρόλων, η εξέλιξη των γυναικών στους χώρους της εκπαίδευσης και της απασχόλησης θα συνεχίζει να αποκρύπτει τη διαιώνιση της υποδεέστερης θέσης τους.

β) Συγκαλύπτονται: η «ίση αμοιβή για ίση εργασία» αποκρύπτει την αυθαίρετη, μη αντικειμενικά στοιχειοθετημένη, ιεράρχηση κλάδων και θέσεων εργασίας, που οδηγεί στη διαφοροποίηση μισθών και ημερομισθίων και, σε συνδυασμό και με τη διαφοροποίηση της απασχόλησης σε «ανδρική» και «γυναικεία», στην ανισότητα των αμοιβών ανδρών και γυναικών. Οι συνολικοί αριθμοί ως προς την πρόσβαση των γυναικών σε διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης συγκαλύπτουν τις ανισότητες και τις διαφορο-

ποιήσεις ως προς τον εκπαιδευτικό και επαγγελματικό προσανατολισμό τους. Οι ίσοι όροι συναγωνισμού ανδρών και γυναικών αποκρύπτουν τις άνισες συνθήκες πραγματοποίησής του κ.ο.κ.

γ) Μετατοπίζονται: από την πρόσβαση στην εκπαίδευση στο είδος του σχολικού και επαγγελματικού προσανατολισμού· από την πρόσβαση στην απασχόληση, στην ασύμφορη για τις γυναίκες κατανομή στις θέσεις εργασίας· από την υποδοχή των γυναικών στη δημόσια ζωή, στην καθήλωσή τους σε χαμηλά επίπεδα ισχύος και στην εξοργιστική υποαντιπροσώπευσή τους.

δ) Διολισθαίνουν: προς τη μείωση της σημασίας και της αξίας των κάθε φορά κεκτημένων. Γι' αυτό και αλματώδης αύξηση του ποσοστού των γυναικών ή συντριπτική αριθμητική υπεροχή τους σε κάποιο επάγγελμα ισοδυναμεί με σήμα κινδύνου και χρειάζεται να αναζητηθεί κάποια αρνητική κατάσταση ή εξέλιξη στο επάγγελμα αυτό: στις συνθήκες άσκησής του, στο ύψος των αμοιβών, στις προοπτικές του, στο γενικότερο γόητρό του.

ε) Μεταμορφώνονται: μέσα στις εξελίξεις της οικονομίας και των θεσμών, δεν έχει, ίσως, αρκετά υπογραμμιστεί ότι οι γυναίκες χάνουν, εδώ και εκεί, τα πλεονεκτήματα που η παράδοση τους είχε εκχωρήσει διατηρώντας προαιώνιες ισορροπίες, ενώ αυτό που κερδίζουν (και ιδιαίτερα: το δικαίωμα στην αμειβόμενη εργασία, η πρόσβαση στον κόσμο έξω από το σπίτι, τα θεμέλια μιας οικονομικής ανεξαρτησίας, που είναι δυνατό να υπάρξει ή ακόμα μία θέση θεσμικά πιο προσαρμοσμένη στις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές που συντελούνται ή, τέλος, μερικά ψιχία συμμετοχής στη διαχείριση της εξουσίας) έχει υποθηκευτεί από τις συνθήκες που τις περιβάλλουν και κυρίως από αυτές που

αφορούν τη συσσώρευση των υποχρεώσεών τους. Τα βαρίδια των διπλών και τριπλών τους ρόλων τις κρατούν καρφωμένες στο κακοτράχαλο έδαφος των άνισων ευκαιριών.

Οι ανισότητες των φύλων, όπως και όλες οι ανισότητες ως δυσμενείς διακρίσεις, αλλά και άλλα παραμορφωτικά φαινόμενα που κηλιδώνουν το όραμα μιας δημοκρατικής κοινωνίας, όπως η δυσανεξία, η μισαλλοδοξία, η ξενοφοβία, ο ρατσισμός, διασπούν τον κοινωνικό ιστό, διαβρώνουν τις ζωτανές δυνάμεις ενός τόπου και υποθηκεύουν το μέλλον του. Η θωράκιση μιας χώρας χρειάζεται να αναζητηθεί στον αγώνα για τα ανθρώπινα δικαιώματα, για τις δημοκρατικές ελευθερίες, για την πραγματική ισότητα όλων των πολιτών, ανδρών και γυναικών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μ. Ηλιού, Η έννοια της ισότητας ευκαιριών και η πολλαπλή πολιτική της χρήση, *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 3, Απρίλιος-Ιούνιος 1982, σελ. 93-103.

2. Bernard Charlot, *Το Σχολείο αλλάζει. Κρίση του Σχολείου και κοινωνικοί μετασχηματισμοί*, Αθήνα, Προτάσεις, 1992, 432 σελ.

3. Βλ. Jaquellne Frisch, "Activité et Inactivité professionnelle des femmes en fonction de leur origine sociale", στο *Sociologie du Travail*, 1ο τρίμηνο 1976· πρβλ. Christine Delphy, "Les femmes dans les études de stratification", στο Andrée Michel, *Femmes, sexismes et sociétés*, Παρίσι, P.U.F., 1977.

4. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Εργασιακών Σχέσεων και Κοινωνικών Υποθέσεων, *Πράσινο Βιβλίο για την ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική. Επιλογές για την Ένωση*, Βρυξέλλες-Λουξεμβούργο, 1993, σελ. 24 και 56 (Πίνακες 3 και 18).

5. Συμβούλιο Ισότητας των Φύλων, *Τριετές Πρόγραμμα για την πραγματοποίηση της ισότητας. Γενικές προτάσεις και εισηγήσεις Επιτροπών*, Αθήνα, Ιανουάριος 1992.

6. Μαργαρίτα Κουλεντιανού, Γυναίκες και Septrin, *Ελευθεροτυπία*, 6 Μαρτίου 1994.

* Η εισήγηση της κ. Μ. Ηλιού είναι από το Συνέδριο «Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών» που οργάνωσε η Γενική Γραμματεία Ισότητας στην Αθήνα στις 7-9.4.94.

** Η Μαρία Ηλιού είναι Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών.